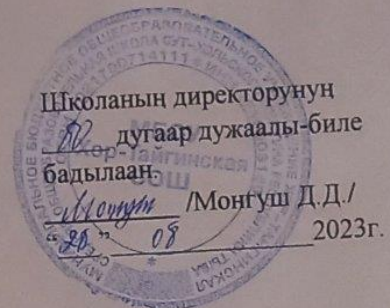

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫН ӨӨРЕДИЛГЕ БОЛГАШ ЭРТЕМ ЯАМЫЗЫ
Сут-Хол кожууннун өөредилге эргелели
Муниципалдыг бюджеттиг ниити өөредилге албан чери
Хөр-Тайга ортумак ниити билиг школазы

Директорнуң кижизидилге талазы-биле
оралакчызы чөпшээрээн.
Ооржак /Ооржак А.В /
"01" 09 2023г.

«ТӨРЭЭН (ТЫВА) ДЫЛ» ЭРТЕМИНГЕ
КИЧЭЭЛДЕН ДАШКААР ӨӨРЕДИЛГЕ ПРОГРАММАЗЫ
«СӨСТҮН ЧАЖЫДЫ»

10-11 класс
(2023 - 2024 ооредилге чылы)

Монгуш Лидия Дамдыновна,
тыва дыл болгаш чогаал башкызы.

Тыва дыл – Тыва Республиканың үндезин чурттакчылары тываларның төрөөн дылы. Төрөөн дылының дузазы-биле кижилер эртемнериниң эгезин алып болганда, тыва дылын уругларга билдингир кылдыр өөредир – бистин тыва дыл башкыларының сорулгазы. Тыва дыл болгаш тыва литератураны өөредириниң программаның сорулгалары 5-11 класстарның күрүне стандарттарына үндезилеттинген. Ук программаны школаларга дыл, чогаалга өөредип болур кылдыр көргөш, Тыва Республиканың өөредилге болгаш эртем яамызының өөредилге-методиктиг чөвүлели бадылаан.

Тыва кижиниң мөзү-шынары, сагыш-сеткили, ниити бүдүжү шын хевирлеттинеринге, национал чоргааралы оттуп, тыва кижилер мен деп чүвени медресе билип, чоргаарланыр апаарына, кижиниң төрөөн дылы, чогаалының ролу аажок улуг. Ооң-биле чергелештир төрөөн Тывазына, өскөн төрөөн черинге, ооң чонунга, бойдузунга ынак болуруна төрөөн дылы, чогаалын дамчыштыр кижизиттинер болганда, тыва дыл, чогаал кичээлдери школага чугула эртемнериниң бирээзи болуру чугаажок.

Уругларның сөс курлавырын байыдып, сөстүң лексиктиг утказын шын билиринге эки өөредип албас болзувусса, дылдың өске адырларын өөредирде улуг бергедээшкиннерге таваржы берип болур бис. Тыва дылдың сөс курлавыры хүнден хүнге көвүдөп, өскөрүлүп, үе аайы-биле чаа-чаа сөстөр тыптып турар.

Сөс - кижилерниң амыдыралында угаан-сарыылын болгаш сагыш-сеткилин илередир чаңгыс чепсээ. Сөс бүрүзү кандыг-бир чүвени, кылдыныгны, шынарын адап турар болгаш тускай уткалыг болур. Сөстөрниң лексика-семантиктиг бөлүктөрүн алгаш көөр болза, аажок улуг эге бооп турар. Ынчангаш ону кичээл бүрүзүндө чогаал номнарындан азы сөзүглелдерден дилеп тып, бөлүктөп өөредир чугула. Тывылган угунуң аайы-биле бөлүүнү орус дылды дамчып келген Барыын Европа чурттарының сөстөрүн англи дылда билир билин барымдаалап дилеп тыптырар, а моол дылды дамчыштыр келген сөстөрни тып ооң тывылган угунуң аайы-биле бөлүктээри чугула, ылаңгыя шажын-чүдүлгеге хамааржыр сөстөрниң утказы болгаш амгы үеде антропонимнер кылдыр ажыглап турары болгаш космонимнер, зоонимнерниң тыва дылда туружу кандыгыл деп түңнелди үндүртүрү солун.

Тыва улустуң аас чогаалының сөзүглелинге даянып, фразеологизмнер, табу болгаш эвфемизмнер тыптырып, чоорту боттары улуг эвес хемчээлдиг чогаалдар, шүлүктөр бижидип, практика кырында ажыглап чаңчыктырар. Оон аңгыда тыва литература кичээлдери өөрөнгөн чогаалдарының дылының онзагай талаларына хамаарыштыр бердинген онаалгалар чүгле лексикологияга хамаарыштыр уругнуң били бедей эвес, а номчаан чогаалының сөзүглелин эки билип алырына дузалаар.

Лексиканың материалы улуг болганындан кичээлдерден аңгыда, түңнел кичээлге зачет дужаары-биле уруглар эки билип алганы сагыжына кирер теманы ап, дыңнадыгны кылып ужурулуг. Ол чүүлге боттарының сагынгыр-тывынгыр чоруу илереп, немелде материалдарны кайы хире ажыглааны көскү болур. Уругларны эртем ажылы кылырына чаңчыктырары амгы үениң негелдези.

Клазы улгаткан тудум, уругларның кижилер аразында харылзаазы улам калбарып, дыка хөй чаа-чаа кижилер-биле ужуражыр, чугаалажыр апаар. База ол ышкаш ортумак школаны доозуп тура, тыва дылга чогаалдыг бижири болгай. Ынчангаш уругларның сөс курлавырынче дыка хөй чаа сөстөр база кирер. Ынчалза-даа, бир эвес уруглар чаа сөстөрниң утказын эки билбес болза, өөреникчилер оларны чугаазына эвээш, шын эвес азы шуут ажыглавас. Кижиниң идепкейлиг сөс курлавыры байлак болган тудум, ооң аас

болгаш бижимел чугаазы утка-шынар талазы-биле чедингир, билдингир болгаш уран-чечен болур. Ол ышкаш кижиниң ниити культуразының бедии, угаан-бодалының сайзырангайы ооң чугаазындан билдине бээр. Дылдың культурлуг нормаларын сагаан сайзырангай чугаа кижиниң ниитилелге идепкейлиг ажыл-чорудулгазының, уругларның школага чедиишкинниг өөренириниң эң-не чугула кезээ.

Олар дылда бар сөстөрениң төөгүзүн, амгы үеде байдалын эки билген турар болгаш эртем ажылдары-биле уругларны таныштырбышаан база улуг эвес эртем ажылдарын кылып эгелээринге белеткел ажылы кылыры чугула.

10-11 класстың өөреникчилери тыва дыл, чогаал талазы-биле эртем-шинчилел ажылын чорудуп, эртем-практиктиг конференцияларга дыңнадыг, илеткелдерни хөйү-биле кылырын чедип алыры чугула.

Бөлгүмнүң сорулгалары:

Кол сорулга: уругларны төрөөн дылынга сонуургалын оттуруп, дылынга ынак болурун кижизидер.

Немелде сорулгалары:

- Тыва дылдың чажыттары-биле таныштырар;
- Лексика дугайында мурнунда өөрөнгөн чүүлдерин быжыглавышаан, хандыр өөредир;
- Уругларны чамдык лексиктиг билиглер-биле таныштырбышаан, оларны шинчилээр;
- Төрөөн дылынга ынак болурун кижизидер;
- Уругларның сөс курлавырын сайзырадыр.

Өөреникчилерниң лексика талазы-биле билиглери, мергежилдери база чаңчылдары

10-11 класстын доозуп тура дараазында чүүлдерни билген турар:

1. Лексиканың кол билиглерин,
2. Хүн-бүрүде ажыглап турар сөстөрениң кайыын келгенин,
3. Өөрөнгөн сөстөрүн чугаага шын ажыглап билир,
4. Сөстөргө антоним, синонимнер, омонимнерни тып билир,
5. Омограф, неологизмнер, архаизмнерни аңгылап билир,
6. Бодунуң бодалын шын, тода илередип болгаш шынзыдып шыдаптар ужурлуг.

10-гу класска

(чылда 34 шак; неделяда 1 шак)

I-ги чартык чыл “Лексиканың чажыды”

№	Темалары	Сорулгалары	Шагы	Ай, хүнү	
1.	Сөстүң лексиктиг утказы	<ol style="list-style-type: none"> 1. Уругларның төрөөн дылынга ынакшылын оттурар; 2. Сөстүң лексиктиг утказы деп билиг-биле таныштырар; 3. Уругларның сөс курлавырын сайзырадыр; 	1	11.09	
2.	Сөстүң хөй уткалыы	<ol style="list-style-type: none"> 1. Уругларның төрөөн дылынга ынакшылын оттурар 	1	18.09	

		<ul style="list-style-type: none"> 2. Хөй уткалыг сөстөрдөп чүл деп билиг-биле таныштырар 3. Уругларның сөс курлавырын сайзырадыр 			
3.	Сөстүң дорт болгаш доора уткалыы	<ul style="list-style-type: none"> 1. Уругларның төрөөн дылынга ынакшылын оттурар 2. Дорт болгаш доора уткалыг сөстөр-биле таныштырар, оларны чугаага шын ажыглап билир кылдыр өөредир 3. Уругларның бот-тывынгыр чоруун болгаш сөс курлавырын сайзырадыр 	2	25.09 02.10	
4.	Синонимнер	<ul style="list-style-type: none"> 1. Уругларның төрөөн дылынга ынакшылын оттурар 2. Уругларның оонмурнунда өөрөнгөн синоним дугайында билиглерин быжыглап, оларны шын, уткалыг чугаага ажыглап билир кылдыр өөредир 3. Уругларның бот-тывынгыр чоруун болгаш сөс курлавырын сайзырадыр 	1	09.10	
5.	Антонимнер	<ul style="list-style-type: none"> 1. Уругларның төрөөн дылынга ынакшылын оттурар 2. Антонимнерниң онзагайы-биле таныштырбышаан, антонимнер дугайында билиглерин быжыглап, оондаа хандыр өөредир. Оларны чугаага шын ажыглап өөредир 3. Уругларның бот-тывынгыр чоруун болгаш сөс курлавырын сайзырадыр 	1	16.10	

6.	Омономнер – ийис сөстөр	<ol style="list-style-type: none"> 1. Уругларның төрөөн дылынга ынакшылын оттурар 2. Омонимнер деп билиг-биле таныштырар 3. Уругларның бот-тывынгыр чоруун болгаш сөс курлавырын сайзырадыр 	1	23.10	
7.	Омонимнерниң хевирлери	<ol style="list-style-type: none"> 1. Уругларның төрөөн дылынга ынакшылын оттурар 2. Омонимнерниң хевирлери (омофоннар, омографтар, омоформалар) – биле таныштырар. 3. Уругларның бот-тывынгыр чоруун болгаш сөс курлавырын сайзырадыр 	2	06,13.11	
8.	Төөгүже хая көрнүп. Архаизмнер.	<ol style="list-style-type: none"> 1. Уругларның төрөөн дылынга ынакшылын оттурар 2. Эргижирээн сөстөр (архаизмнер) деп билиг-биле таныштырар, оларның онзагайын тайылбырлап, өөредир 3. Уругларның сөс курлавырын сайзырадыр 	1	20.11	
9.	Неологизмнер (чаа сөстөр)	<ol style="list-style-type: none"> 1. Уругларның төрөөн дылынга ынакшылын оттурар 2. Чаа сөстөр азы неологизмнерни уругларга таныштырар 3. Уругларның сөс курлавырын сайзырадыр 	1	27.11	
10.	Өске дылдардан келген сөстөр	<ol style="list-style-type: none"> 1. Уругларның төрөөн дылынга ынакшылын оттурар 2. Өске дылдардан үлегерлеттинген сөстөр-биле таныштырар болгаш кандыг дылдардан үлегерлеттингенин сайгарып көөр 3. Уругларның сөс курлавырын сайзырадыр 	2	04.12 11.12	

11.	Быжыг сөс каттыжыышкыны (фразеологизмнер)	<ol style="list-style-type: none"> 1. Уругларның төрөөн дылынга ынакшылын оттурар 2. Фразеологизм деп билиг-биле уругларны чепсеглээр 3. Уругларның сөс курлавырын сайзырадыр 	2	18.12 25.12	
12	“Лексиканын чажыды”. Түңнел кичээл.	<ol style="list-style-type: none"> 1. Уругларның төрөөн дылынга ынакшылын оттурар 2. Чартык чылда өөрөнгөн чүүлдерин катаптаар 	1	15.01	

II-ги чартык чыл “Кайгамчыктыг сөстөр”

№	Темалары	Сорулгалары	Шагы	Ай, хүнү	
1.	Кайбын келдин, ат? (аттар дугайында)	<ol style="list-style-type: none"> 1. Уругларның төрөөн дылынга ынакшылын оттурар 2. Аттың кайбын келгенин сайгарып көөр. Тыва чон шаандакы үеден кандыг аттар эдилеп чораанын чугаалап, таныштырар 3. Уругларның сөс курлавырын сайзырадыр 	1	22.01	
2.	Фамилия болгаш адазының ады	<ol style="list-style-type: none"> 1. Уругларның төрөөн дылынга ынакшылын оттурар 2. Фамилия болгаш адазының ады деп чүүлдер Россияга болгаш Тывага кажан, канчаар тыптып келгенин уругларга чугаалап, таныштырар 3. Уругларның сөс курлавырын сайзырадыр 	2	29.01 05.02	
3.	Чылдың үелери. Кыш. Чай. Күс. Час	<ol style="list-style-type: none"> 1. Уругларның төрөөн дылынга ынакшылын оттурар 2. Чылдың үелериниң болгаш айларның аттарының тыптып келгенин сайгарып көөр 3. Уругларның сөс курлавырын сайзырадыр 	2	12.01 19.01	

4.	Бөмбүрзек	<ol style="list-style-type: none"> 1. Уругларның төрөөн дылынга ынакшылын оттурар 2. Диптер аттарының утказын уругларга тайылбылап, таныштырар 3. Уругларның сөс курлавырын сайзырадыр 	2	26.01 02.02	
5.	Өөреникчи кижиге чүү херегил?	<ol style="list-style-type: none"> 1. Уругларның төрөөн дылынга ынакшылын оттурар 2. Өөреникчи кижиге херек херекселдерниң аттарын кайыын, канчаар тыптып, укталып келгенин уруглар-биле кады сайгарып, таныжар 3. Уругларның сөс курлавырын сайзырадыр 	2	09.02 16.02	
6.	Ажы-чемим амдангы	<ol style="list-style-type: none"> 1. Уругларның төрөөн дылынга ынакшылын оттурар 2. Чемнер аттарының укталганын сайгарар 3. Уругларның сөс курлавырын сайзырадыр 	2	01.03 15.03	
7.	Үнүштер. Чүге оларны ынчаар адааныл?	<ol style="list-style-type: none"> 1. Уругларның төрөөн дылынга ынакшылын оттурар 2. Чамдык үнүштерниң аттары. Оларны чүге ынчаар адап каанын өөренип көөр 3. Уругларның сөс курлавырын сайзырадыр 	2	05.04 12.04	
8.	Куштар болгаш амытаннар.	<ol style="list-style-type: none"> 1. Уругларның төрөөн дылынга ынакшылын оттурар 2. Куштар болгаш амытаннарның аттары. Оларны чүге ынчаар адынының төөгүзүн чугаалап, таныштырар 3. Уругларның сөс курлавырын сайзырадыр 	2	19.04 26.04	
9.	Хеп аттары	<ol style="list-style-type: none"> 1. Уругларның төрөөн дылынга ынакшылын оттурар 2. Тыва национал Хептер. 	2	03.05 10.05	

		Оларны чүгө ынчаар адаанын сайгарар 3. Уругларның сөс курлавырын сайзырадыр			
10.	Түңнел кичээл	1. Уругларның төрөөн дылынга ынакшылын оттурар 2. Чыл дургузунда өөрөнгөн чүүлдерин катаптаар	1	17.05	

11 класс

№	Темазы	Дерилгези	Немелде онаалгалар	Чугаа сайзырадыл газы.	Шагы,	Хуну
1	Лексика дугайында билиг. Сөс.	Таблица, даяныр конспект Капсырылга 1	Лексиканың хевирлеринге дыңнадыглар кылыр	Боттарынга таныш 10 сөстүң лексиктиг сайгарылгазы	1	07.09
2	Сөстүң дорт болгаш доора утказы. Көжүргөн уткалыг сөстер	Чогаалдар чыындызы, шүлүктөр номнары	Чогаалчы бүрүзүнүң ажыглап турары көжүргөн уткалыг сөстери.	Көжүргөн уткалыг сөстер ажыглап, шүлүк бижиир азы ушта бижиир	3	14-28.09
3.	Сөстерниң лексика-семантиктиг бөлүктери	Капсырылга 2, Тыва дыл 10-11 кл.	Терминнер, профессионал сөстерниң ажыглалы	Ада-иезиниң ажылының аайы-биле сөстерин бижиип, утказын тайылбырлаар	3	05,12,19.10
4.	Утка харылзааларының аайы-биле бөлүктери	Даяныр конспект, капсырылга 3 Тыва дыл 10-11 кл.	Омоним, омограф, омофоннарга 5-5 чижектер тывар,	Синонимнер, антонимнер ажыглап мини-чогаадыг бижиир	3	02.11 09.11 16.11
5.	Тывылган угунуң аайы-биле бөлүктери	Даяныр конспект, капсырылга 4 Тыва дыл 10-11 кл.	Орус дылдан үлегерлээн сөстерниң этимологиязы	Шажын чүдүлгө аайы-биле ажыглал сөстери	3	23,30.11 07.12
6.	Диалектология	Даяныр конспект,	Моол, кыдат тывалары	Чогаал эртеминден бир	3	14.12

		капсырылга 5 Тыва дыл 10- 11 кл.	ның дылының онзагайы	чогаалдың диалект талазы- биле онзагайын сайгарар		21.12 28.12	
7.	Ажыглалының аайы-биле бөлүктөр	Капсырылга 6 Тыва дыл 10- 11 кл.	Неологизмнер болгаш историзмнер	Долгандыр кижилерни дыңнап ттургаш, жаргон сөстөр чыып бижиир.	3	11.01 18.01 25.01	
8.	Онзагай ажыглалдың сөстери	Капсырылга 7 Тыва дыл 10- 11 кл.	Табу болгаш эвфемизмнер	С. Сарыг- оолдун «Аңгыр- оолдун тоожузунда» табу болгаш эвфемизмнер	4	01,08, 15,22. 02	
9.	Ономастика	Капсырылга 8,9 Тыва дыл 10- 11 кл.	Төөгү чугааларда космонимнер, антропонимнер болгаш этнонимнер	Сут-Хол кожуунда топонимнер, гидронимнер,	5	29- 04.04	
10.	Фразеологизмн ер	Капсырылга 10, Тыва дыл 10- 11 кл.	Идиомалар, оларның ажыглалы	Фразеологизмне рлиг чурук чуруур	3	11.04 18.04 25.04	
11	Лексиканың а жыглалы	Дыңнадыглар	Дыңнадыглар бижиириниң негелделери	Дыңнадыглар камгалалы	3	02.05 16.05 23.05	

Литература:

1. *Сат.Ш.Ч, Салзыёмаа Е.Б.* Амгы тыва литературлуг дыл (лексикология болгаш семасиология, фразеология, фонетика, морфология).// Сат.Ш.Ч, Салзыёмаа Е.Б. //Кызыл: Тываныё ном ундурер чери, 1980. – 259 ар.
2. *Март-оол К.Б.* 5-9 класстарга тыва дылды өөредириниң методиказы./ К.Б. Март-оол - Кызыл: ТН/Ч, 2002.
3. *Сат Ш.Ч., Биче-оол.М. Д., Эргил-оол И. Ч.* Тыва дыл. Башкы училищезинин сургуулдарынга болгаш эге класстар башкыларынга ооредилге ному / Ш.Ч.Сат, М. Д. Биче-оол, И.Ч.Эргил-оол.- Кызыл: ТН/Ч, 1993. - Ар. 209-211. деп номнарынга үндезилеп тургускан.